

articles about them. At the same time, there were numerous instances of unethical attitudes toward teachers, who sometimes bordered on rudeness. It is noted about the growth of the educational-material base of the university. In this process, the student factor was significant. In particular, the youth took care of the development of libraries.

Key words: students, teachers, institute, training, progress, literacy, method, commission, library.

Отримано: 14.09.2018

УДК 94(477.43)«17/19»:930.2

О. М. Кримська

ОСОБЛИВОСТІ ВКЛЮЧЕННЯ МІСЬКОГО І МІСТЕЧКОВОГО ЗЕМЛЕВОЛОДІННЯ ПОДІЛЛЯ В ГОСПОДАРСЬКО-ЕКОНОМІЧНУ СИСТЕМУ РОСІЙСЬКОЇ ІМПЕРІЇ (кінець XVIII – початок XX ст.)

На основі аналізу низки вперше введених у науковий обіг архівних джерел, опублікованих документів і матеріалів, а також осмислення наукової літератури зроблено спробу виділити та охарактеризувати особливості включення міського і містечкового землеволодіння в господарсько-економічну систему Російської імперії (кінець XVIII – початок XX ст.). Підкреслено, що, не зважаючи на важливість і актуальність, проблема поки що не розкрита в історичній літературі. Щоправда, в історіографії нагромаджено достатню кількість джерел і вироблено необхідний інструментарій для її наукової реконструкції на сучасній методологічній основі. Тим більше, що для цього залучено новий масив архівних джерел. Передусім, зазначено, що на суть і особливості міського і містечкового землеволодіння в досліджуваній період впливали не лише включення краю до іншої держави, а й систематичні зміни кількості земельних угідь таких поселень, котрі фіксувались у межових журналах. Між тим, вони часто не відповідали дійсності. Нерідко землі вважались міськими і містечковими, але типи цих поселень (казенні, старостинські, приватновласницькі) зумовлювали певну специфіку землеволодіння. Часто землі належали офіційним власникам, проте були захоплені іншими поміщиками, старостами тощо. Особливості земельного володіння міст й містечок визначали наявність або відсутність відповідної кількості земельних масивів, які перебували в межах чи поза їх територією, вигінних надлілів і хуторів.

Підкреслено, що на специфіку земельної власності вплинуло поступове витіснення норм польського законодавства, Литовського статуту, магдебурзького і звичаєвого права, якими вона регулювалась у подільських містах і містечках, російським законодавством.

Ключові слова: земельні відносини, міста, містечка, землеволодіння, Подільська губернія.

Земельні відносини у сучасній Україні посідають провідне місце. Це пов'язано з тим, що аграрний сектор є провідною галуззю економіки. Сьогодні Україна перебуває на стадії активного реформування земельних відносин, і вже практично створені основи нового земельного ладу. Особливе місце займає земель-

не питання і в містах, передусім у зв'язку із розширенням місто-забудови і промислового розвитку. Актуальним є врахування досвіду поземельних відносин у містах і містечках Правобережної України кінця XVIII – початку XX ст. Проте його вивчення та узагальнення поки що не знайшло належного висвітлення в науковій літературі. І це при тому, що земельними відносинами у містах Поділля цього періоду тією чи іншою мірою цікавилася значна кількість дослідників.

Найбільше для відтворення історії міст і містечок Поділля досліджуваного періоду в дореволюційні часи зробили: П. Батюшков, В. Гульдман, І. Дитятин, М. Симашкевич, Ю. Сіцинський; у перших десятиліттях XX ст. – М. Карачківський, П. Клименко, І. Кравченко, А. Крилов; в радянські часи – Т. Брянцева, О. Компан, М. Крикун, В. Маркіна, А. Мельник; у період державної незалежності України – А. Баженов, А. Філінюк, І. Рибак, С. Борисевич, М. Петров, А. Задорожнюк, О. Комарницький, та ін. Однак, хоча цілий ряд науковців частково вивчали питання земельної власності міст і містечок регіону, але не було зроблено комплексного аналізу включення землеволодіння в економічну систему імперії, що вимагає подальшого поглибленого вивчення проблеми і залишається актуальним. Зауважимо, що найбільш вагомим підґрунтям у дослідженні міських і містечкових землеволодінь зазначеного періоду слугують документальні матеріали, не випадково виникла потреба аналізу неопублікованих джерел до вивчення землеволодіння міст і містечок Подільської губернії кінця XVIII – початку XX ст.

Неоціненним джерелом у дослідженні проблеми слугують документи, що зберігаються в фондах Державних архівів Хмельницької (фф. 241, 115, 227, 196, 132) та Вінницької (д. 230) областей.

Їхній аналіз засвідчує, що в історії міст і містечок Подільської губернії з кінця XVIII ст. відбулися істотні зміни не лише в суспільно-політичному житті, а й в адміністративному устрої та економічному розвитку. Поділля потрапило у правове поле Російської імперії, нормативні документи якої регулювали всі сфери життя його населення.

Зміни в системі землеволодіння міст й містечок регіону розпочалися ще напередодні приєднання до Росії з того, що Катерина II наказала організувати збір відомостей про державні мастки та провести їх описи [26, с.119]. Відразу ж після приєднання до Росії була оголошена загальноімперська ревізія [2, арк.14-88]. Представники російської влади зіткнулися з вражаючими масштабами приватних і державних маєтків Правобережжя й відсутністю чітких меж між земельними угіддями, оскільки їх розмежування за законодавством Речі Посполитої ніколи не проводилося. Такий стан речей був причиною зловживань з метою приєднання державних угідь до сусідніх приватних маєтків.

У числі перших заходів, за допомогою яких почали врегулювати більшість питань життєзабезпечення міст, стало створення губернського та повітових центрів регіону [35, с.222]. У травні 1804 р. була сформована Подільська губернія [30]. В тому ж році

видано новий штатний розпис, згідно з яким формувалися 12 повітів [36, с.200]. Реалізація ж усіх заходів щодо межування приєднаних українських земель на губернії і повіти за встановленими в імперії стандартами завершилася лише наприкінці 1806 р. Але цими заходами територіальні зміни не були завершені.

Масштабність і складність облаштування приєднаних земель зумовлювали, з одного боку, значну увагу до поземельних відносин, з іншого – необхідність періодичного внесення відповідних коректив. Справу ускладнювала низка обставин. По-перше, проведення розмежування з врахуванням інтересів місцевих землевласників і вирішення спірних питань поділу вимагали додаткового часу [36, с.200]. По-друге, на темпи внутрішнього межування істотний вплив справляла практика дарування царизмом земельних маєтностей російським і польським дворянам. По-третє, втягування казенних і поміщицьких помість у товарно-грошові відносини спричиняло часті зміни їх власників або орендарів і супроводжувалося новим розподілом земель. До того ж російський уряд шукав шляхи кращого управління і контролю за родючими українськими землями та використання в інтересах імперії геополітично вигідного розташування території приєданого краю. Суть нормативно-правових змін полягала в тому, що за Речі Посполитої більшість міст і містечок, яка перебувала у власності магнатів, для облаштування повітів була викуплена в державну власність із поширенням на їх терени чинності російських законів і нормативно-правових актів. Природно, що здійснювалося це не в один момент і не одноразовими рішеннями, а поступово, шляхом прийняття низки юридичних документів. Такий перехід відбувся в кілька етапів: спочатку видавалися імператорські укази, а з 1802 р. – укази урядового сенату [28, 29, 31]. Лише з питань адміністративно-територіального устрою земель Правобережної України впродовж 1796–1805 рр. було видано понад 30 імператорських і сенатських указів [36, с.200].

На перших порах царизм не вдавався до кардинальних змін соціально-правового статусу міст та містечок краю, підкреслюючи цим самим свою легітимність і правонаступність. У Подільській губернії, як і в інших приєднаних територіях, чинними залишалися колишні закони, тобто не припинялась регулятивна дія Литовського статуту та сеймових ухвал. Разом з тим, поземельні відносини в перших десятиліттях характеризувалися певними особливостями. Зміст їх полягав у поєднанні характерних рис землеволодіння та землекористування часів польського панування і властивих для Російської імперії норм земельної власності. Фактично в краї стало співіснувати поєднання польсько-литовської та російської нормативно-правової бази.

Зокрема, у 1795 р. на міста Правобережної України, які не користувалися магдебурзьким правом і не перебували в приватній власності, поширювалося законодавство Російської імперії з відповідними принципами управління. Земля цих міст оголошувалася державною власністю і передавалася їм у громадське

користування. Законодавчо було закріплено недоторкане право мешканців міст на приватну власність, запроваджено підконтрольне державі міське управління, яке вибиралось на підставі майнового цензу від 6 категорій населення.

На розв'язання поземельних питань в краї свій відбиток наклало кількісне зростання міст і містечок Подільської губернії. Зокрема, якщо 1800 р. в губернії нараховувалося 12 повітових і 2 заштатних (приписних) міста та 83 містечка [7, арк.65-66], 1804 р. кількість містечок зростає до 88, то вже 1836 р. в краї функціонувало 12 штатних, 7 заштатних міст (Смотрич, Вербоваць, Стара Ушиця, Хмільник, Сальниця, Бар, Цекинівка) і 115 містечок [3, арк.6]. Кожне з них вирізнялося своїм соціально-правовим статусом. Одні були державними (казенними), інші – старостинськими та приватновласницькими.

Характерною рисою розвитку міст й містечок було те, що кількість земельних угідь постійно змінювалася, а ті відомості що були відмічені в межових журналах часто не відповідали дійсності. Нерідко землі які вважалися міськими, фактично їм не належали в повній мірі, оскільки були захоплені сусідніми поміщиками, старостами, церквами, тощо. Такі дії згодом були узаконені царською владою або землі перебували у статусі спірних. Причому, судові тяжби часто тривали роками, а іноді й десятками років. Тому цифри, вміщені в архівних документах не завжди відображають реальну картину розмірів земельних володінь міст. На середину XIX ст. навіть зазначалися певні поправки, належність угідь згідно межових журналів і фактична їх кількість. Причому, такі примітки стосувалися й розмірів землеволодінь міських і містечкових поселень, а також кількості їх жителів.

Аналіз архівних матеріалів дає можливість простежити динаміку розмірів землеволодінь міських поселень. Після адміністративно-територіальних перетворень в краї та здійсненні ревізії, на початку XIX ст. найбільше земельних угідь було в розпорядженні Балти [1, арк.17]. Найскладніша ситуація в земельному питанні склалася в Брацлаві, оскільки не вистачало землі навіть для розбудови та заселення міста. Міщани жили в маєтках поміщиків, сплачували за це чинш, тому, що не було іншої можливості прохарчуватися [5, арк.40].

Впродовж першої половини XIX ст. усім містам Подільської губернії було відмежовано двоверсту пропорцію вигону, але часто траплялося так, що кількість вигону не була виділена в повній мірі за браком земель. З усіх міст губернії лише Гайсину та Ольгополю було виділено повну двоверсту пропорцію [5, арк.13]. Решта міст в тій чи іншій мірі мали брак земельних угідь [3, арк.6, 13]. Однак, після аналізу документів виявилось, що в містах Гайсин і Ольгопіль фактично теж не вистачало вигону до повної пропорції [27, с.2-3; 5, арк.21; 4, арк.6]. Тобто й тут бачимо певні статистичні огріхи, про що зазначалося вище.

Остаточне складання планів міських земель і вирішення всіх спірних питань між міськими громадами, приватними власни-

ками, церковними приходами та селянами тривало до середини 50-х рр., а в деяких поселеннях – аж до початку ХХ ст.

Особливістю розвитку міст Подільської губернії було те, що впродовж всього досліджуваного часу існувало фактично дві форми власності: приватна та державна. До середини ХІХ ст. всі міста були викуплені казною та стали державними. Виключенням було лише повітове місто Ямпіль, яке аж до 1917 р. перебувало у приватній власності [34, с.728]. Та, незважаючи на те, що міста краю були казенними, деякі з них держава передавала у користування певних осіб. Наприклад, повітове м. Брацлав було передано в користування дворянину Козловському на 50 років [6, арк.383]. Хмільницький казенний масток отримав у користування граф Кушельов, Вербовець – поміщик Собанський, Сальницю – генерал-майор І. Марков [3, арк.6, 9, 31].

У другій половині ХІХ ст. кількість земельних наділів міст та їх містечок Подільської губернії продовжувала змінюватися. Міські землі у статистичних виданнях як правило поділялись на дві категорії: ті, що лежали у їх межах і ті, що розташовувались на околицях. До 70-х рр. ХІХ ст. площа земель збільшилася в Кам'янці-Подільському, Балті, Вінниці, Гайсині, Ольгополі, Проскуріві відповідно на 5%, 6%, 52%, 20%, 10%, 15%, водночас зменшилася у Брацлаві, 3-х містах Літинського, 2-х містах Могилівського повітів, та в Ямполі на 24%, 39%, 32% та 35% відповідно. Без змін залишилися земельні наділи лише повітового міста Летичева. До 80-х рр. ХІХ ст. земельні розміри залишилися сталими. Виключенням було лише місто Гайсин, де земельна власність скоротилася на 34%. У 1905 р. кількість землеволодінь скоротилася у Кам'янці-Подільському, Вінниці, Летичеві, Проскуріві та Ямполі на 38%, 38%, 7%, 32% та 67% відповідно. Земельний фонд Балти, Брацлава, Гайсина, міст Літинського повіту, міст Могилівського повіту, Ольгополя та міст Ушицького повіту зріс на 21%, 84%, 14%, 37%, 79%, 6% та 6% відповідно. Загалом по всіх містах губернії з 60-х до 70-х рр. земельний фонд зменшився на 18%, з 70-х до 80-х рр. – на 2%, а з 80-х до початку ХХ ст. поповнився на 8% [25; арк.33-34].

Особливість поземельних відносин у багатьох приватних містечках полягала у тому, що вони мали кілька власників, яким належали різні за розмірами земельні наділи. Чимало власників було в Михамполі [11, арк.12], Збрижі [10, арк.14-27; 8, арк.9], Красному [12, арк.8], Ямполі [23, арк.6], Солобківцях [15, арк.9] і т.п. Приміром, містечко Красне належало 15 власникам [13, арк.7-8], які загалом володіли 8844 десятинами землі. У містечку Солобківці числилося 12 власників. Загальні розміри землеволодінь тут сягали 11557 десятин. Найбільші земельні наділи мали Хелмінські, та Задирковські. [9, арк.7-8; 13, арк.7-8; 14, арк.7-8; 16, арк.9-11; 17, арк.7-8; 18, арк.1; 19, арк.9-10; 20, арк.5-6; 21, арк.7-8; 22, арк.7-9].

Аналіз архівних джерел засвідчує, що в містах і містечках застосовувались не лише різні форми землеволодіння, а й землекористування: під забудову, садиби, сади, городи, сінокоси, сільськогосподарське виробництво, ліси, чагарники тощо [24, арк.12].

Користування землею здійснювалося лише з дозволу міського управління чи поміщика, які юридично залишалися її власниками. За користування землею жителі одночасно відробляли панщину (як залежні селяни) і платили чинш (як міщани). Ці норми підтверджувалися й урядом [33, с. 18]. Поміщики використовували ці кошти в особистих інтересах, ігноруючи потреби міської громади. Через непристосованість царського законодавства до специфіки землеводіння краю, такі відносини залишалися чинними аж до 1914 р.

Отже, в 1793 р. Росія набула територію з традиціями європейського державного будівництва та інституціями самоврядування, регіональними і корпоративними правами. Тому, царський уряд розпочав багатовекторний процес запровадження законів, норм і порядків російського зразка. В числі першочергових заходів стало перенесення на його терени самодержавних суспільних і правових відносин, оформлення політичного та територіального статусу, налагодження і уніфікація державного устрою, перебудова механізму управління новоприєднаними землями за імперським зразком. Це, по-перше, робило їх управління контролюваним; по-друге, відбувалась уніфікація адміністративно-територіального поділу; по-третє, приватні землі включались у загальноросійські суспільні та соціально-економічні відносини; і, нарешті, все це сприяло формуванню політичної та соціальної стабільності. Міське та містечкове землеводіння було включене в господарсько-економічну систему Російської імперії, з певними особливостями. Вони виявлялися в збереженні на перших порах польських традицій в організації поземельних відносин, згодом, поєднання їх з російськими та поступово їх витіснення під впливом політичних, правових, соціальних, економічних чинників тощо.

Список використаних джерел та літератури:

1. Державний архів Вінницької області. Ф.-Д. 286. Оп. 1. Спр. 489.
2. Державний архів Хмельницької області (Далі – Держархів Хмельницької області). Ф. 227. Оп. 1. Спр. 567.
3. Держархів Хмельницької області. Ф. 115. Оп. 1. Спр. 59.
4. Держархів Хмельницької області. Ф. 115. Оп. 1. Спр. 651.
5. Держархів Хмельницької області. Ф. 115. Оп. 2. Спр. 34.
6. Держархів Хмельницької області. Ф. 196. Оп. 1. Т. 3. Спр. 14598.
7. Держархів Хмельницької області. Ф. 241. Оп. 1. Спр. 229.
8. Держархів Хмельницької області. Ф. 241. Оп. 1. Спр. 385.
9. Держархів Хмельницької області. Ф. 241. Оп. 1. Спр. 453.
10. Держархів Хмельницької області. Ф. 241. Оп. 1. Спр. 527.
11. Держархів Хмельницької області. Ф. 241. Оп. 1. Спр. 654.
12. Держархів Хмельницької області. Ф. 241. Оп. 1. Спр. 1078.
13. Держархів Хмельницької області. Ф. 241. Оп. 1. Спр. 1193.
14. Держархів Хмельницької області. Ф. 241. Оп. 1. Спр. 1194.
15. Держархів Хмельницької області. Ф. 241. Оп. 1. Спр. 1195.
16. Держархів Хмельницької області. Ф. 241. Оп. 1. Спр. 1269.
17. Держархів Хмельницької області. Ф. 241. Оп. 1. Спр. 1271.
18. Держархів Хмельницької області. Ф. 241. Оп. 1. Спр. 1272.
19. Держархів Хмельницької області. Ф. 241. Оп. 1. Спр. 1273.
20. Держархів Хмельницької області. Ф. 241. Оп. 1. Спр. 1275.

21. Держархів Хмельницької області. Ф. 241. Оп. 1. Спр. 1276.
22. Держархів Хмельницької області. Ф. 241. Оп. 1. Спр. 1277.
23. Держархів Хмельницької області. Ф. 241. Оп. 1. Спр. 1337
24. Держархів Хмельницької області. Ф. 241. Оп. 1. Спр. 1340.
25. О присоединении к России украинских земель Речи Посполитой // *Сборник документов, касающихся административного устройства Северо-Западного края при Императрице Екатерине (1792–1796)*. Вильна: б/и, 1903.
26. Демьяненко А. Статистические сведения о Подольской губернии за 1865 и 1866 годы // *Труды Подольского губернского статистического комитета*. Каменец-Подольский: Тип. губерн. правления, 1869. 50 с.
27. Описи Подільської губернії (1800 та 1819 рр.) / [упоряд.: Ю.С. Земський, В.В. Дячок]. Хмельницький: ХНУ, 2005. С. 65–66.
28. Полное собрание законов Российской империи (далі – ПСЗРИ-1). – Т. 26. Санкт-Петербург, 1830. № 20004.
29. ПСЗРИ-1. Т. 27. № 20684, № 21366.
30. ПСЗРИ-1. Т. 28. № 21404.
31. ПСЗРИ-1. Т. 28. № 21861.
32. Статистика землевладения Центральный статистический комитет М.В.Д. Вып. 9. Подольская губерния. Санкт-Петербург, 1906. 54 с.
33. Статистика поземельной собственности населенных мест Европейской России / Издание Центрального статистического комитета Вып. III: губернии Малороссийская и Юго-Западная. Санкт-Петербург, 1884. 217 с.
34. Подольские губернские ведомости. 1845. № 32.
35. Філінюк А., Кузема О.Л. Зміни в політико-правовому статусі та управлінні міст і містечок Правобережної України наприкінці XVIII – у першій половині XIX ст. // *Наукові праці Кам'янець-Подільського національного університету: Історичні науки*. Кам'янець-Подільський: Оіюм, 2001. Т. 7. С. 221–229.
36. Філінюк А.Г. Розмежування губерній Правобережної України в 1801–1806 роках // *Наукові праці Кам'янець-Подільського національного університету: Історичні науки*. Кам'янець-Подільський: Оіюм, 2008. Т. 18. С. 198–208.

О. М. Крымская

Особенности землевладения в городах и местечках Подолья в конце XVIII – в начале XX столетия

На основе анализа ряда впервые введенных у научный оборот архивных источников, опубликованных документов и материалов, а также осмысления научной литературы сделана попытка выделить и дать характеристику особенностей включения городского и местечкового землевладения в хозяйственно-экономическую систему Российской империи (конец XVIII – начало XX ст.). Подчеркнуто, что, не смотря на важность и актуальность, проблема пока что не раскрыта в исторической литературе. Правда, в историографии накоплено достаточное количество источников и выработан необходимый инструментарий для её научной реконструкции на современной методологической основе. Тем более, что для этого привлечено новый массив архивных источников. Прежде всего, отмечено, что на сущность и особенности городского и местечкового землевладения в исследуемый период влияли не только включение края к другому государству, которым была Российская империя, но и систематические изменения количества земельных угодий таких поселений, которые фиксировались у межевых журна-

лах. Между тем, они часто не соответствовали действительности. Нередко земли считались городскими и местечковыми, но типы этих поселений (казенные, старостинские, частнособственнические) обуславливали некоторую специфику землевладения. Часто земли принадлежали официальным собственникам, но были захвачены другими помещиками, старостами и т.д. Особенности земельного владения городов и местечек определяли наличие или отсутствие соответствующего количества земельных массивов, которые находились в чертах или вне их территории, выгонных наделов и хуторов. Подчеркнуто, что на специфику земельной собственности влияло постепенное вытеснение норм польского законодательства, Литовского устава, магдебургского и обычного права, которыми она регулировалась в подольских городах и местечках, российским законодательством.

Ключевые слова: города, местечка, землевладения, земельные отношения, особенности, Подольская губерния.

Olena Krymska

Features of land tenure in cities and towns of Podilia at the end of the 18 th and at the beginning of the 20 th centuries

In the article it was attempted to single out and characterize cities, small towns land ownership peculiarities in Podilia province out of Russia at the end of the 18 th till the beginning of the 20 th century. It was done on the basis of some records sources analyzed after their first being included in the scientific rotation; some documents and materials published, some scientific resources comprehended. In spite of the significance and topicality this problem is still remained uncovered. Historiography collected sufficient quantity of sources working out a necessary toolset for its scientific reconstruction on the modern methodological grounds with the involving of new records sources. For one thing the article points that not only the incorporation of the territory in the other country but systematical changes of the land farm number fixed in the land journals as well influences cities, small towns land ownership matter and peculiarities in the period researched. Meanwhile they often don't meet the reality. Ordinary lands were considered to be cities' and small towns' but the types of these settlements (government, headman and private-ownership) detected certain specificity of land ownership. Lands often were in property of the official owners nevertheless being seized by the landlords, headmen and so on. Cities, small towns land ownership peculiarities defined availability or lack of sufficient number of land territory situated in the borders or outside area, grazing hide land and farmstead as well. The land ownership peculiarity is stressed to be effected by a gradual forcing out of Polish legislation norms, Lithuanian statute, Magdeburg and customary law and Russian legislation. With the help of them it regulated in cities, small towns in Podilia.

Key words: cities, small towns, land ownership, land relations, peculiarities, Podilia province.

Отримано: 10.08.2018